

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 711.4(=16)(4-11)''08/12''
ПР

ЂУРА ХАРДИ

Филизофски факултет
Нови Сад

ИСТОЧНОСЛОВЕНСКИ ГРАД IX - XIII ВЕКА

Сажетак: Источнословенски град и његова дрвена архитектура аутохтона су историјска појава. Током IX и X века простор Балтика и источне Европе путем трговине долази у додир са средоземном цивилизацијом. То је уједно време када словенски градови предвођени Кијевом излазе на историјску сцену у правом смислу те речи. У свом излагању, аутор рада разматра поједине битне аспекте града кијевске епохе руских земаља од IX века до 1240. године, када Монголи задају смртни ударац својеврсној „дрвеној цивилизацији”.

Кључне речи: град, Источни Словени, Кијев, Варјазии, Византија, Монголи.

Источнословенски град IX-XIII века био је логични одраз и производ ондашњег словенског друштва источне Европе. Замисао овог рада није да прикаже структуру и детаљни историјски развој источнословенског града. За тако нешто био би неопходан много већи простор од једног прегледног чланка. Пре смо се стога опре-

ЂУРА ХАРДИ

делили да овдашњој стручној јавности скренемо пажњу на једно занимљиво историографско питање - град код Источних Словена - његове битне моменте, специфику и карактеристике које га издвајају на мапи историјске непоновљивости. Као основну нит водилу користили смо настојање да одредимо цивилизацијски круг источнословенског града у историји Европе, крећући се кроз историјско-хронолошки приступ у излагању.

Под појмом град у европској историји најчешће се подразумевају градови средоземне цивилизације. Почев од античких времена градска култура Средоземља са својим достигнућима и нормама дефинитивно представља претечу савременог града. Међутим, изван овог круга, на простору Евроазије, јавља се још један тип града чија је генеза посве аутохтона. У ту групу спадају градска насеља Источних Словена, која су као и германски *vik*, имала изражену трговачку функцију.

У историографији постоји низ теорија о узроцима настанка градова код Источних Словена. Смерница разматрања овог проблема ишла је линијом опште функције града. Његова појава је повезивана са процесом социјалне диференцијације словенског друштва, потребом настанка привредних, односно пољопривредних средишта области, или пак улогом одбрамбене фортификације, религијског или управног центра на територији једног или више словенских племена. (Тихомиров, 1956: 52-64)

Питање настанка руског града повезано је са наизглед много важнијим питањем о настанку прве источнословенске државе. У овој расправи свакако је незаобилазна теорија Кључевског (Ключевский). Овај руски историчар с краја XIX века појаву градова код Источних Словена уско је повезивао са развојем уносне спољне трговине реченог простора. Наиме, већина руских градова је настала на трговачком, речном путу прозваном у најстаријем руском летописном извору пут „од Варјага до Грка”. На том путу, долинама река Дњепар, Волохов, Западна Двина, у VIII веку уздигли су се градови који су временом контролисали простране области. Појавом Варјага, или викинга, у другој половини IX века, градске области биле су уједињене у нову политичку целина на челу са градом Кијевом. (Ключевский, 1987: 140-141, 148-150 и даље).

Овом приликом не би било сврсисходно задржавати се на живом питању да ли су руска држава и руски градови настали као последица функционисања трговачког пута „од Варјага до Грка” или су они били његов предуслов. У сваком случају тешко је маргинализовати улогу трговине која је дуж великих водотокова Волге и Дњепра повезивала источну Европу и Балтик са тада две најбогатије светске престонице, Цариградом и Багдадом. Трговина између Византије и Багдадског калифата, значи источно-римске и арапске цивилизације и европских предела који су се налазили на нивоу протоисторијског друштва била је обострано уносна. Цивилизација је жудела за плавокосим робљем, племенитим крзном, медом, воском. Заузврат су трговци из Барбарикума стицали сребрни новац и луксузну робу попут тканина, зачина, накита, вина.

Господари пута „од Варјага до Грка” у другој половини IX века постали су Варјази или викинзи. Њих би најисправније требало дефинисати не по етничкој припадности већ по професионалном позиву - као моћну војно-трговачку компанију. Варјази јесу били скандинавског порекла, али такође и словенског и балто-финског. Компанија се 862. године утврдила у граду Новгороду на језеру Иљмењ и околним областима да би потом поједини њени чланови са својим војним дружинама прешли у град Кијев на средишњем Дњепру. Под вођством кнеза - конунга Олега (Halti) Варјази су 882. године ујединили Новгород и Кијев. Био је то почетак руске Кијевске државе. Она ће у првом веку свог постојања уништити степски Хазарски каганат размештен између Црног и Каспијског мора који јој је спречио непосредни контакт са Багдадом и Цариградом. Од две светске престонице Цариград је био ближи и изазовнији. Војно-трговачко наступање руске државе у овом правцу имаће светско-историјске последице што ће бити приметно и на облику њених градова.

Древни руски летописи, византијски извори и наравно археологија паралелно сведоче о варјазима и словенским градовима, који су их махом већ подигнути дочекали. Руски летописи у свом излагању догађаја из IX и X века поименично наводе имена више од двадесет градова. (Тихомиров, 1956: 9-15). У Руско-византијском мировном споразуму из 907. истичу се Кијев,

Чернигов, Перејаслављ, а затим и Полоцк, Ростов, Љубеч, као места из којих су стизали руски трговци у Цариград. (ПСРЛ, I, 1997: 29-32). Средином X века Константин Порфирогенит у делу *De administrando imperio*, описујући пут „од Варјага до Грка”, набраја градове Новгород, Смоленск, Љубеч, Чернигов, Вишгород (Вишеград), Кијев, Витичев. (Константин Багрянородниј, 1989, 44-47). Што се тиче археологије, она подизање највећег броја словенских градишта (располаже се са фантастичном цифром од 15.000), датира у IX и X век. (Брајчевський, 2002: 127.)

Политичко јединство огромног источнословенског простора поспешило је убрзани раст његових градова током X и XI века. О томе речито сведоче скандинавске саге у којима се за руску државу користио назив *Gardariki* или „Земља градова”. (Прицак, 1997: 270-271). Конт (Conte) је стога у вези развоја Источних Словена у периоду од X до XIII века употребио појам *словенска урбанизација*. (Kont, 1989: 360)

Основна карактеристика великих источнословенских градова јесте да су, како је већ поменуто, скоро по правилу били подизани на значајним воденим токовима. Водени путеви су најлакше, најбрже и најбезбедније саобраћајнице тог раздобља. Друга карактеристика је уједно и општа црта руског средњовековног света: дрво и земља су основни материјали грађевинарства. Градови су окруживани високим земљаним насипима испод којих су ископани ровови. На тој основи стајале су дрвене зидине и куле. Природно окружење диктирало је материјал града. Ова чињеница имала је одраз и на језичком пољу. У летописима се за подизање градских утврда користио термин „град рубити” (сећи), а не зидати, градити, или подизати. Фортификације овог типа, иако мање постојане од камених нису представљале безазлену препреку за нападаче. Зидине са насипима направљеним од набијене земље и балвана као подпоре досезале су, као на пример у Кијеву, 14 метара висине. Приликом ратне опасности дрвене зидине су премашћиване блатом не би ли се заштитиле од дејства ватре.

Унутрашњост града такође је красила дрвена архитектура. Град се делио на два дела – *дитинець*, или *детинец* (*Гора, Вишгород*), који је представљао градску цитаделу у којој је био смештен кнежевски двор и – његово подграђе – *посад, острог, околний*

град где су живели трговци и занатлије. У највећим градовима (Кијев, Перејаслављ), *детинець* је заузимао 10 хектара, а његов *suburbium* и до 100 хектара површине. (ИУК, 2001: 835-846)

Град над градовима источнословенског света био је Кијев. По летописној традицији, кнез Олег га је 882. године одредио да буде мајка свим руским градовима (ПСРЛ, I, 1997: 23). Кијев је тако одабран за престоницу руске државе. Био је центар словенског племена Пољана. Окруживала га је плодна равница са прстеном утврђених градова (Вишгород, Билгород, Трепољ, Городец итд). Дobar положај на Дњепру предодредио га је за идеалну тачку на којој су се сакупљали трговачки каравани и годишњи данак од покорених племена. Из Кијева би се потом у пролеће кретало на опасан пут према Црном мору и Цариграду. То је европско доба када је трговина била уско повезана са ратним позивом. Међународна трговина доносила је кијевским владарима и њиховом племству огромно богатство. Физиономију европске престонице Кијев добија за владавине кнежева Владимира Свјатославича (978-1015) и његовог наследника Јарослава Мудрог (1019-1054). Великом словенском граду и младој држави у успону био је неопходан нови искорак. Он се збио путем примања хришћанства 988. године. Нова вера, а са њом и порфирородна млада царске крви за Владимира Свјатославича стигли су из Византије.

За Кијевске владаре Цариград је био трговински партнер, војни супарник и пре свега узор; њима као и многим другим владарима током своје хиљадугодишње историји престонице хришћанства. Владимир и Јарослав су напустили идеју својих претходника о освајању Византије већ су настојали да биљку средоземне цивилизације пресаде на обале Дњепра.

За Јарослављеве владавине Кијев се изнова гради и проширује. Централно место на том градилишту постаје црква Св. Софије. Пре 1037. године Св. Софија је била подигнута као главни храм руске државе и Кијевске митрополије. Утицај византијске сакралне уметности на овој монументалној грађевини најлепше симболизује велелепни мозаик Богородице Оранте која краси апсиду Софије Кијевске. Можемо само нагађати колико је робља Јарослав извезао не би ли у своју дивљу земљу довео византијске

мајсторе-уметнике и духовнике који су кијевски храм прекрили златним мозаицима хеленистичког духа. У том погледу престони град руске државе се у првој половини XI века изједначио са Цариградом, Равеном и градовима источног Средоземља. У то доба сличних примера у Западној Европи није било.

Почев од XI века цивилизација великих дрвених градова је оплемењена каменим храмовима и манастирима. Утицај византијске архитектуре био је јасно видљив на руским храмовима. Са хришћанством, у средишта источнословенског града стигао је камен као доказ снаге нове религије. Код неких народа византијска стручна градитељска помоћ имала је другачији облик. Два века раније, тачније 834. године Византинци су својим верним савезницима Хазарима изградили утврђени град Саркел на Дону. На крају, варјашко-словенска компанија је 965. године разорила Саркел и друге хазарске градове. (Плетњова, 1995: 80-81, 116)

На другој страни, византијски духовни утицај пренет на руско тло путем хришћанства, историјска је појава дугог трајања. Св. Софија Кијевска добила је име по узору на Св. Софију Цариградску. Овај упадљиви пример говори сасвим довољно о замислима и плановима Јарослава Мудрог. На крају, из Византије је у Св. Софију стигао и шест тона тежак мраморни саркофаг одређен да буде почивалиште земаљских остатака кијевског кнеза. (Никитенко, 2003: 141). Захваљујући православном хришћанству, руска држава је сврстана у круг византијског комонвелта да би постала баштиник византијске цивилизације.

У зла времена, камени храмови руских градова, након што би пао утврђени *детинець*, постајали су последња тачка одбране. Вера у спас душе и грчевита борба за живот сјединили су се на једном месту. Тако је било у време монголске најезде. Угри који су 1221. године држали Галич - престони град руске кнежевине Галиције, претворили су галички саборни храм Успења св. Богородице у бранич кулу (*donjon*). Ово богохулно скрнављење храма било је, по тумачењу летописца, кажњено јер се угарска посада изморена жеђу морала предати руској страни. (ПСРЛ, II, 1908: 737-738)

Највећи део становништва руских градова чинили су занатлије и трговци. Они су подмиривали потребе града и околних

области. Трговачко-занатски слој руских градова међутим није успео да избори самоуправу типа западноевропских градских комуна. Градска већа као древни вид словенске демократије у појединим периодима играла су важну политичку улогу, али своје деловање нису успела да институционализују. Изузетак су били једино Новгород и њему подређен Псков. Господин Велики Новгород, како се овај град представљао у званичним државним уговорима, био је по уређењу типична градска република. С обзиром на политичко устројство, трговачку снагу и подложну му територију севера издељену на пет петина (управних провинција), о Новгороду можемо говорити као о руској *Serenissimi*.¹

Уопштено гледано, источнословенски град је остао у статусу приватног поседа под скутима кнежевске власти. Ову чињеницу илуструје и церемонија у којој би делегација престоничког града на челу са митрополитом (или епископом) те представницима племства – *бојара* и грађана испред главне градске капије дочекивала новоизабраног кнеза као свог владоца и господара. Градове руских земаља није захватила немачка колонизација, изузев делимично Галиције, какав је случај био са Пољском, Чешком, Угарском и Прибалтиком. У том погледу градови руских кнежевина нису познавали немачко или валонско градско право. Руски град је био место на коме су се сусретале разне етничке и верске заједнице, мада је очувао доминантни словенски карактер.

Бројност градског становништва руских земаља у IX–XIII веку могуће је проценити само на основу посредних писаних извора и резултата археолошких истраживања. Узимајући у обзир расположиве параметре, историчари једногласно процењују становништво Кијева на више десетина хиљада. На пример, током зимског периода 1092/3 године, од разних епидемија помрло је 7 000 Кијеваца. Наиме толико је било ископано гробних рака; значи цео средњовековни Дубровник у његовим срећним временима. За летописца речена бројка је представљала „пуно људи”, али не и пропаст града. (ПСРЛ, I, 1997: 215). Слику величине Кијева илуструју подаци из дела немачког хроничара Тиетмара Мерсебуршког (Theitmar von Merseburg). По његовим информацијама 1018.

¹ Назив за Млетачку републику.

године Кијев је имао више од 400 цркава и 8 тргова. Постојање овако великог броја цркава, сто година касније потврђује и суздаљски летописац када је записао да је 1124. године у пожару изгорело близу 600 кијевских цркава. (Грушевський, 1905: 272; ПСРЛ, I, 1997: 293)

У Европским размерама Кијев је био један од многољуднијих градова. Ако одустанемо од мисли колико је могло бити Словена у Цариграду или Солуну, скоро поуздано можемо тврдити да је Кијев био највећи словенски град средњег века. Иза Кијева по бројности становништва следиле су Новгород који је на почетку XI века имао од 10 000 до 15 000 хиљада становника (давао је 3 000 војске), затим Чернигов, Владимир, Галич, Полоцк, Смоленск. Наравно, највећи број руских градова бројао је као и другде у Европи тог доба око 1 000 житеља. (Тихомиров, 1956: 138-1451).

Град је био битан елемент руског државног система. Пред смрт Јарослав Мудри је поделио руску државу својим синовима. Озаконио је поредак владавине над градовима сходно њиховом значају и редоследу синова на лествици старешинства. Најстарији син је добио Кијев (и Новгород), затим су следиле кнежевске престонице Чернигова, Перејаславља, Владимира и Смоленска. За кнежевске градове везане су простране земље - будуће удео руске кнежевине XII века. За људе те епохе, град - кнежевска престоница био је синоним не само за кнежевску власт већ и за земљу или кнежевину која му је припадала. (ПСРЛ, I, 1997: 161)

Подела земље потпомогнута процесом феудализације довела је до државне и политичке разједињености некада моћне Кијевске државе. Међусобно супротстављени разгранати руски кнежевски родови потекли од синова Јарослава Мудрог, потрошили су цело XII столеће у исцрпљујућим борбама за превласт над Руском земљом² и њеном престоницом Кијевом. Све се то негативно одразило на привредни живот, а самим тим и на раст руских градова. Унутрашњи сукоби смањивали су способност руских влада-

² Руска земља је историјско-географски појам који се односи на данашње украјинске земље у басену средњег Дњепра са градовима Кијевом, Черниговом и Перејаслављем.

ра да се супротставе Половцима (Куманима), степском коњаничком народу, који су вребали на трговачком путу према Византији и користили сваку прилику да предузимају упаде у Руску земљу. Постепеној стагнацији допринели су и шира привредна померања и токови на евроазијском простору. Већ почетком XI века сасвим је пресахнуо доток арапског сребрног новца (дирхема) у руске земље. О томе најбоље сведочи одсуство остава арапског сребрног новца које су током IX и X веку биле учестала појава на источнословенском тлу. (Јанин, 1956: 19-25)

С почетком Првог крсташког рата 1096. године Западној Европи се отворио нови трговачки пут према Истоку. Руске земље као простор транзитне трговине нашле су се у другом плану. Међународна трговина која је уздигла руску државу и њене градове сада се поново преселила на Средоземље.

И онда је руске земље снашла катастрофа. Био је то велики монголски поход на Европу. Монголи су под заповедништвом Џингис-кановог унука Бату-кана крајем 1237. године стигли на границе источних руских кнежевина. У жеку трогодишње кампање руске земље и њени градови су претворени у пустош и згаришта. Сам Кијев је након тешке опсаде освојен 6. децембра 1240. године. Град је разорен, његово становништво побијено или одведено у робље. Судбина Кијева задесила је скоро све велике руске градове. Монголи су почетком 1241. године кренули даље на Угарску и Пољску. У то доба нико од Европљана није могао да се супротстави монголској ратној сили и војној техници. Руски дрвени градови са својим велелепним каменим црквама поклекли су пред освајачем са истока. Био је то нагли прекид историјског континуитета у развоју источнословенског града и његовог друштва.

Под монголском врховном влашћу наступиле су нове околности. Једна појава је ипак била доминантна. Некадашње централне области руске државе скоро сасвим губе на значају, а са њима и њихови градови или оно што је од њих остало. Кијев за дуже време силази са историјске сцене. Насупрет томе расте значај некадашње периферије и њених младих градова. Такви су били Москва и Твер у Суздаљској земљи или Лавов у Галицији. Поучен монголским искуством, источнословенски град ће жељно

ишчекивати време када ће своје земљано-дрвене фортификације заменити каменим кулама и зидинама.

Литература:

- Брајчевський, М. (2002) – *Коли і як виник Київ*, Вибрані твори, Київ,
- Грушевський, М. (1905) - *Історія України-Руси*, том II, Львов,
- ИУК, (2001) – *Історія української культури*, том I, Київ,
- Ключевский, В. О. (1987) - *Курс русской истории*, том I, Москва,
- Константин Багрянородный (1989) – *Об управлении Империей*, Москва,
- Kont, Fransis (1989) - *Sloveni*, том II, Beograd,
- Нікітенко, Н. М. (2003) – *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*, Київ,
- Плетьова, С. А. (1995) – *Хазари*, Београд,
- Прицак, О. (1997) *Походження Русі*, Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг), том I, Київ,
- ПСРЛ, I, (1997) - Полное собрание Русских летописей, том первый, *Лаврентьевская летопись*, Москва,
- ПСРЛ, II, (1908) - Полное собрание Русских летописей, томъ второй, *Ипатьевская летопись*, СПб,
- Тихомиров, М. Т. (1956) - *Древнерусские города*, Москва,
- Янин, В. Л. (1956) – *Денежно-весовые системы русского средневековья*, Москва.

EAST-SLOVENIAN CITY FROM IX TO XIII CENTURY

Summary: The East-Slovenian city and its wooden architecture are the autochthonous historical phenomenon. During IX and X century the Baltic and Eastern Europe areas came into contact with the

Mediterranean civilization. That was also the time when the Slovenian cities led by Kiev appeared on the historical stage in the true sense of that word. In his presentation the author of the paper discusses some essential aspects of the city within the Kiev epoch of the Russian countries from IX century as far as 1240, when the Mongols delivered the coup de grace to the one of a kind „wooden civilization“.

Key words: a city, the East-Slovenians, Kiev, The Vikings, Byzantium, the Mongols.